

1. Johdanto

Lasten psyykkiset häiriöt ja oireilu ovat suuri haaste kaikille, jotka pyrkivät kartoittamaan jo olemassaolevia ongelmia tai ennaltaehkäisemään niiden syntyä. Viime vuosikymmeninä lasten mielenterveystyössä on perinteisen yksilökeskeisen arvioinnin rinnalle noussut perhekeskeinen näkökulma. Moderneissa perheorientoituneissa lähestymistavoissa perhettä ei nähdä vain mahdollisten ongelmien syynä. Lapsen ja hänen lähiympäristönsä katsotaan elävän jatkuvassa vuorovaikutussuhteessa, jossa kaikkien osapuolten hyvinvointi väistämättä vaikuttaa toiseen. Systeeminen perheterapia onkin Suomessa jo pitkään tarjonnut hoitomahdollisuuden myös niille perheille, jotka ovat saattaneet hakeutua hoitoon yhden oireilevan perheenjäsenen vuoksi (ks. mm. Aaltonen, 1998; Lounavaara-Rintala ja muut, 1999). Systeeminen perheterapia on tutkimusten mukaan tehokas hoitomuoto lapsille ja nuorille (ks. Cottrell & Boston, 2002). Sen keskeisenä lähtökohtana on ymmärtää perheen tapaa kohdata oireilevan lapsen paha olo. Joskus muun perheen mukanaolo on suorastaan välttämätöntä lapsen tilanteen helpottumiseksi. Esimerkiksi erään masentuneen 10-vuotiaan pojan kohdalla olennainen muutos tapahtui silloin, kun perheen äiti tunnisti myös itsessään samoja oireita. Äidin masennuksen purkautuessa äiti alkoi ymmärtää poikansa kokemuksia. Lisäksi perheterapiassa nousi pintaan aiemmin puhumattomia kuvioita vanhempien välisistä avioristiriidoista, jotka olivat aiheuttaneet pahaa mieltä kaikille, ei vain masennuksella oireilevalle pojalle. Ilman perheensä tukea ja koko perhesysteemissä tapahtuneita muutoksia tämän pojan tervehtyminen olisi todennäköisesti ollut hitaampaa tai sitä ei olisi tapahtunut.

Tarvitaan toimivia menetelmiä koko perheen tilanteen arvioimiseksi, jotta päästään arvioimaan koko perheen tilanteen vaikutuksia oireilevaan lapseen. Hoitoa edeltävässä ongelmien kartoittamis- ja arviointivaiheessa tarvittavia tutkimusvälineitä on kuitenkin toistaiseksi ollut vähän saatavilla, ja välineet ovat olleet puutteellisia sovellettavuudeltaan ja mittausominaisuuksiltaan. Olemassa olevia kyselylomakepohjaisia mittareita (kuten Barnes & Olson, 1985) on harvoin käännetty suomeksi, eivätkä ne sovellu pienten kouluikäisten tai esikouluikäisten lasten ja heidän perheidensä tutkimiseen. Lisäksi tämäntyyppiset arviot eivät ulotu koko perhesysteemin vuorovaikutussuhteiden samanaikaiseen arviointiin, vaan ne perustuvat usein yksilön kuvaukseen suhteista toisiin perheenjäseniin. Kyselylomakepohjaiset arviot eivät myöskään kuvaa perheen todellista toimintaa. Ne kertovat usein tietyn perheenjäsenen yleisen näkemyksen suhteestaan johonkin toiseen perheenjäseneseen: esimerkiksi isä voi arvioida suhteensa poikaansa olevan 'melko hyvä'. Koko perhettä tutkivan näkökulmasta voi kuitenkin olla hyvin vaikea

sanoa, mitä tämä yleinen arvio itse asiassa tarkoittaa ja pitääkö se objektiivisesti ottaen lainkaan paikkaansa. Kliinistä perheterapiatyötä tekevät ovatkin usein olleet suhteellisen kriittisiä perhesysteemitutkijoiden tämäntyyppisille yrityksille kuvantaa perheen vuorovaikutussuhteita. Heidän mukaansa tämänkaltaisilla kysymyksillä saadaan usein sosiaalisesti suotavia vastauksia, eli perheenjäsenet pyrkivät vastaamaan siten kuin arvelevat tutkijan heidän odottavan vastaavaan.

Perhetyötä tekevät ovat alkaneet suosia videoituja perhearvioita, joissa koko perhe ratkoo toiminnallisesti asetettua tehtävää. Perhettä on esimerkiksi pyydetty suunnittelemaan yhteinen lomamatka ja tilanne on videoitu. Tilanteesta on jälkikäteen pyritty arvioimaan perheen todellista toimintaa, esimerkiksi kykyä kompromisseihin, yhteisiä toiveita, ristiriitojen syntymistä ja niiden ratkaisua jne. Näiden perhearvioiden ongelma on kuitenkin se, että niiden tarjoama tieto on pitkälti laadullista kuvausta perheen toiminnasta, koska systemaattisia arviointitapoja ei ole tätä varten kehitetty. Toisin sanoen kuvaus perheen toiminnasta on perustunut pitkälti työntekijän omaan käsitykseen siitä, mitkä ovat hyvin toimivan perheen tunnusmerkkejä ja mitkä eivät. Koska jokaisella voi olla tästä hyvin oma-kohtaisesti värittyneitä käsityksiä, on virhearvioiden mahdollisuus käytännössä hyvin suuri, ja eri arvioijat voivat jäädä hyvinkin erimielisiksi siitä, mitä tilanteessa itse asiassa tapahtui.

FAST-arviointimenetelmä pyrkii välttämään näitä ongelmia tarjoamalla psykometrisesti tarkan välineen koko perheen vuorovaikutussuhteiden arvioimiseen ottaen samalla huomioon myös perheen tilanteeseen sidotun toiminnallisen tason. FAST:n tarkoitus on olla väline, jonka avulla saadaan yksinkertaistettu, mutta eri perheiden välillä vertailukelpoista tietoa antava kuvaus perheen vuorovaikutussuhteista. Siinä on pyritty yhdistämään eri tietojenkeruutapojen hyviä puolia. Kyselylomakepohjaisten arvioiden tapaan perheelle itselleen tarjotaan mahdollisuus määritellä omia suhteitaan. Toiminnallisten lähestymistapojen anti on kuitenkin mukana siinä, että kielellisten määrittelyjen lisäksi perhe havainnollistaa vuorovaikutussuhteitaan tutkimustilanteessa toiminnan avulla. Lisäksi FAST-arvio suositellaan aina toteutettavaksi videoinnin avulla. Aiemmista laadullisista menetelmistä poiketen FAST tarjoaa tutkijalle lisäksi selkeästi määritellyt käsitteet ja hypoteesit hyvin toimivan perheen tunnusmerkeiksi. Näin myös eri tutkijat päätyvät keskenään oletettavasti samaan johtopäätökseen ja subjektiivisten virhearvioiden mahdollisuus pienenee. FAST myös laajentaa perinteisten perhetestien ikähaitaria, koska sitä voidaan käyttää toiminnallisen luonteensa vuoksi jo esikouluikäisen lapsen kanssa.

Käytännössä FAST-arviointimenetelmä perustuu pitkälti strukturaalisen perheteorian perinteisiin: se hyödyntää nukkehahmojen asettamistekniikkaa ihmissuhteiden mallintamisessa. FAST-arviossa perhettä pyydetään asettamaan pieniä nukkehahmoja erilaisiin asetelmiin pöydälle asetettavan ruudukon päälle. Nämä nukkehahmot edustavat kutakin perheenjäsentä, ja tutkijan ohjeiden mukaan niiden avulla pyritään havainnollistamaan perheenjäsenten todellisia vuorovaikutussuhteita.

Tämä tekniikka perustuu strukturaalisen perheteorian näkemykseen siitä, että perheenjäsenten väliset suhteet ovat jokaisessa perheessä suhteellisen pysyviä asetelmia. Perheenjäsenten väliset suhteet ovat myös eri vahvuisia.

Esimerkkiperhe tuli hakemaan apua pojan uhmakkuuteen isäänsä kohtaan. Perheessä äidin ja kuusivuotiaan pojan suhde vaikutti tiiviimmältä kuin äidin suhde kahdeksanvuotiaaseen tyttärensä. Äiti teki harvoin tyttären kanssa mitään yhdessä ja he riitelivät paljon. Toisaalta tässä samassa perheessä isän ja tyttären suhde oli läheinen ja lämmin, ja heitä yhdisti yhteinen liikuntaharrastus. FAST-arviossa nämä perheen omat kuvaukset suhteistaan näkyivät siten, että isän ja tyttären ja vastaavasti äidin ja pojan hahmot sijoittuvat ruudukolla lähemmäksi. Perheenjäsenillä on myös useimmiten eri määrä valtaa käytettävissään. Esimerkkiperheessä perheen äiti oli se, joka päätti perheen arjen etenemisestä ja teki myös useimmat lasten kasvatusta koskevat päätökset. Isä kuvasikin omaa rooliaan enemmän sivustakatsojaksi. FAST-arviossa tämä näkyi siten, että äitiä edustavalle nukkehahmolle annettiin eniten korkeutta lisääviä apupalikoita, jotka symboloivat päätösvaltaa. Esimerkkiperheessä nimenomaan yllä kuvatut vuorovaikutussuhteet aiheuttivat niitä ongelmia, joihin he olivat tulleet hakemaan apua. Tarvittiin FAST-arviointimenetelmän tapaista apua, jotta nämä vuorovaikutuskuviot – jotka eivät usein ole tietoisia perheelle itselleen – tulivat esille.

FAST-arviossa esimerkkiperhe asetti laudalle nukkehahmoja itse valitsemiinsa asetelmiin. Perhesuhteita arvioitiin tutkimalla näiden hahmojen välisiä etäisyyksiä ja korkeuseroja. Lisäksi tutkija pyysi perhettä kertomaan valinnoistaan. Esimerkkiperhe tunnisti hyvin nopeasti yhden olennaisen piirteen vuorovaikutussuhteissa: sen, että isän ja pojan sekä äidin ja tyttären välinen suhde oli jäänyt etäiseksi. FAST:n avulla työskentely tarjosi perheelle tilaisuuden muutokseen ja mahdollisuuden vähentää pojan oireilua.

FAST-arvio voidaan toteuttaa joko kaikille perheenjäsenille erikseen tai yhdessä koko perheen kanssa. Yksilöllisiä arvioita tehtäessä päästään vertailemaan perheenjäsenten välisiä näkemuseroja – ja jälkityöskentelyssä myös mahdollista kyvykkyyttä tai kyvyttömyyttä ymmärtää ja eläytyä toisen perheenjäsenen mahdollisesti erilaiseen näkemykseen perhesuhteista. Koko perheen arvion etuna on, että siinä päästään arvioimaan itse prosessia: miten perhe päätyy kuvaamaan suhteitaan siten kuin päätyy. Arvioinnissa voi esimerkiksi syntyä tulos, että isä on perheessä se, joka päättää eniten asioista ja jolla on eniten valtaa. Tämä tulos syntyy kuitenkin siten, että perheen äiti itse asiassa tekee tämän päätöksen antamatta muille suunvuoroa. Onko isällä siis todellista valtaa vai ei?

Tämä toiminnallisen tason analyysi onkin yhtä kuvaavaa kuin itse lopputulos, ja sen tarkemmaksi ymmärtämiseksi on FAST-arvioon otettu mukaan myös puolistrukturoitu haastattelu. Siinä perheen kanssa pohditaan yhdessä sitä, miten he päätyivät siihen ratkaisuun kuin päätyivät. Heiltä pyydetään myös tarkempia esimerkkejä siitä, mitä ratkaisu esimerkiksi arjen tasolle vietyä tarkoittaa. Yleensä

perheet löytävät heti kuvaavia esimerkkejä, jotka vastaavat hyvin FAST:n kautta esille tuotuja asetelmia.

Eräs kuusivuotias valikoivasti puhumaton poika toi esille vahvan mielipiteensä siitä, miten läheinen perheeseen lähiaikoina syntyvä vauva itse asiassa saa olla äidin kanssa sijoittamalla tämän mahdollisimman kauaksi äidistään ja itsensä aivan kiinni äitiin. Vanhempia huvitti ja toisaalta hämmästytti tämä valinta, jonka kautta avautui tarkasteltavaksi hyvin keskeinen asia perheessä: pojan kokemus omasta roolistaan uuden perheenjäsenen saapuessa.

Joskus taas FAST-asetelmista tehty jälkihaastattelu saattaa tarjota uuden tiedostamisen tason omiin, ei ehkä aivan todellista tilannetta vastaaviin näkemyksiin perhesuhteista. Erään perheen äiti kuvasi sanallisesti perhesuhteitaan hyvin tiiviiksi ja läheisiksi. FAST-arviossa hän asetti koko perheensä (itsensä, isän, 14-vuotiaan tyttärensä ja kahdeksanvuotiaan poikansa) aivan vierekkäin. Tutkijan esittämissä haastattelukysymyksissä siitä, mitä arkitilannetta tämä asetelma kuvasi ja mitä siinä tapahtui, äiti kertoi, että itse asiassa koulun ja töiden jälkeen heidän perheensä jäsenet viettävät aika harvoin aikaa yhdessä ja ovat suurimaksi osaksi omissa huoneissaan tai harrastuksissaan kodin ulkopuolella. Edes yhteistä viikoittaista ruokailuhetkeä heillä ei ole. Tämän keskustelun aikana äiti siirsi kaikkia perheenjäseniä etäämmälle toisistaan ja sanoi asetelman nyt vastaavan paremmin todellista arkitilannetta. Tämä myös auttoi jatkossa äitiä pohtimaan omia toiveitaan perhesuhteiden lähentymisestä.

FAST-arviointimenetelmä syntyi kehittäjiensä mukaan vastauksena suoraan kliniseen tarpeeseen pyrkiä ottamaan koko perhesysteemin taso huomioon psykisen hoidon suunnittelussa sekä hoitoa ohjaavien diagnoosien asettamisessa. Sen kehittämisessä pyrittiin kuitenkin – laadullisesti merkityksellisen tiedon saamisen lisäksi – saamaan aikaan psykometrisesti validi ja reliabeli mittari. FAST-arviointimenetelmän psykometrisiä ominaisuuksia onkin tutkittu suhteellisen paljon suurilla otoksilla. FAST:n on osoitettu olevan käsitteellisesti validi siten, että se erottelee teoreettisesti mielekkäällä tavalla ja luotettavasti toisistaan ongelmalliset perheet ja perheet, joissa ei ole ongelmia. FAST:n reliabiliteetti on osoitettu toistomittauksissa, joissa perheiden arviot vuorovaikutussuhteistaan säilyivät samankaltaisina. Validiteetti- ja reliabiliteettitutkimuksia on esitelty tarkemmin Gehringin FAST-käsikirjassa (Gehring, 1998). Nämä ominaisuudet yhdessä tekevät FAST-arviointimenetelmästä varteenotettavan uuden lähestymistavan, kun perhenäkökulma halutaan ottaa mukaan lasten mielenterveystyön parissa.